

УДК 903'16:904](477.82)''0025/0050''

**ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ
ВОЛИНСЬКО-ПОДІЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ
другої чверті I тис. н. е.
(за археологічними матеріалами)**

Ярослав ОНИЦУК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті на основі археологічних джерел досліджено особливості розвитку господарства племен вельбарської та черняхівської культур на території волинсько-подільського пограниччя. Охарактеризовано специфіку землеробства, тваринництва, промислів і ремесел носіїв зазначених культур. Землю обробляли з використання тяглової сили тварин за допомогою рал, пізніше – досконаліших знарядь – плужних рал. Проживаючи в зоні безпосередніх контактів, вельбарське і черняхівське населення вирощували подібний асортимент зернових (різні сорти пшениці, жито, ячмінь, просо, овес) і бобових (горох, сочевиця, вика-єрвілія) культур. У домашньому стаді переважала велика рогата худоба. Крім цього, розводили кіз, овець, свиней і коней. Останніх активно застосовували для верхової їзди і в запрягу, тому спостерігається обмежене використання цієї тварини в харчовому раціоні. Активно розвивалися різного роду ремесла. У черняхівській культурі кружальне керамічне виробництво носило масовий характер і було спрямоване на збут. Мисливство, рибальство і збиральництво відігравали роль допоміжних промислів та їх значення залежало від конкретної економічно-господарської ситуації.

Ключові слова: господарство, вельбарська культура, черняхівська культура, волинсько-подільське пограниччя, житлобудування, землеробство, тваринництво, ремесла, допоміжні промисли.

Вивчення господарства населення північно-західної частини України другої чверті I тис. н. е. актуальне, позаяк без розуміння економічної ситуації важко дійти правильних висновків про характер життя людей минулих історичних періодів. Велике значення під час дослідження цієї проблеми мають топографічні особливості розташування поселень, житлобудівництво, розвиток матеріальної культури тощо. Спільним явищем для населення волинсько-подільського пограниччя* цього часу є місцезнаходження селищ у зонах

---

* Терміномом “волино-подільське пограниччя” ми називаємо територію, розташовану на стику Північного Поділля та Малопопільської рівнини. Він визначає, насамперед, історичну та етнографічну тяглість Малого Полісся до Волині, тоді як у географічному плані – це окремий район фізико-географічного поділу.

родючих ґрунтів, прив'язка до системи водопостачання (водоймища, річки, струмки), використання в більшості випадків південних та південно-східних сонячних схилів місцевості. Ці риси, безумовно, активно впливали на тривалість існування пам'яток, характер ведення господарства тощо. Адже, як справедливо зауважила Наталія Стеблій, людина була змушена враховувати й пристосовуватися до навколишніх природних умов, позаяк є “фізичним тілом, яке тяжіє до природних законів, організмом з усіма біологічними функціями, що входить у біоценоз ландшафту, який населяє”¹.

Господарство населення вельбарської культури. Структура заселення волинсько-подільського пограниччя в другій чверті I тис. н. е. є досить складною. Приблизно в останній чверті II – на початку III ст. н. е. в його східній частині осіли прийшли з Нижнього Повіслення германські племена вельбарської культури, натомість у західній – у цей час проживала слов'янська людність, яка становила одну групу із населенням черняхівської культури Верхнього Подністер'я. Таким чином, у період пізньоримського часу волинсько-подільське пограниччя стало своєрідною контактною зоною різноетнічної людності, у результаті чого тут сформувалися своєрідні риси господарства та матеріальної культури.

Поселення германців на теренах волинсько-подільського пограниччя – різних розмірів і розташовані в подібних до західної частини Волині топографічних умовах. Вони займають сонячні південні, східні, південно-східні, рідше – північно-східні пологі схили перших надзаплавних терас потоків і рік, часом максимально наближені до води. Так, пам'ятка Очеретне-II (Кременецький р-н Тернопільської обл.) знаходиться на східному та південно-східному схилах лівого берега невеликого струмка (басейн рік Добринь–Горинь). Із півночі на південь вона обмежена глибокими ярами². Поселення Кобилля (Збаразький р-н Тернопільської обл.) лежить на правому березі р. Гніздичної (басейн Дністра) на чотирьох мисах, схили яких обернені до сходу³. Селище Накваша-I (Бродівський р-н Львівської обл.) простягається вздовж пологого правого берега р. Ікви, на південно-західній околиці присілка Саварин (урочище “На Саварині”). Знахідки трапляються на поверхні двох розлогих пагорбів, розділених долиною⁴.

¹ Стеблій Наталія, “Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття),” *Вісник Інституту археології*. Львівський національний університет імені Івана Франка 2 (Львів, 2007): 17

² Богдан Строчень, Людмила Строчень, “Нове селище черняхівської культури на Волино-Подільському порубіжжі,” *Давня і середня історія України: історико-археологічний збірник*. (Кам'янець-Подільський, 2000): 195.

³ Богдан Строчень, “Деякі підсумки дослідження поселення пізньоримського часу біля с. Кобилля,” *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали IX наукової історично-краєзнавчої міжнародної конференції*. (Луцьк, 1998), 196.

⁴ Ярослав Онищук, “Нові матеріали до вивчення пам'яток черняхівської культури у верхів'ях р. Ікви,” *Волино-Подільські археологічні студії*. (Львів, 1998): 212.

Обираючи місце для осідку, носії вельбарської культури звертали увагу на особливості навколишнього рельєфу, який би, з одного боку, захищав від несприятливих погодних умов, з другого, – був зручним для землеробства й тваринництва. Наприклад, поселення Дудин-II (Бродівський р-н Львівської обл.) є на плавному північно-східному схилі правого берега р. Ікви. З північного боку до нього прилягає широка річкова заплава. Високі пагорби другої надзаплавної тераси захищали пам'ятку від вітрів з півночі та півдня. Ще в кращих топографічних умовах є селище Малинище-I (Бродівський р-н Львівської обл.), розташоване у верхів'ях Серета. Культурний шар тут простежений на площі бл. 200x200 м. Із сходу та півдня пам'ятка оточена старицею безіменного струмка, із заходу омивається потоком Серет Малий. Із сходу, заходу і півдня вона також добре захищена пагорбами.

Дослідження готських поселень на території волинсько-подільського пограниччя засвідчують наявність тут різних типів житлових і господарських будівель. Житла переважно наземної конструкції, хоча подекуди зустрічаються й будівлі, заглиблені у ґрунт. Перші – середні великих розмірів, часто складаються з кількох приміщень (житлового та господарського) під одним дахом. Стіни дерев'яні, або глинобитні, зрубної та каркасно-стовпової конструкції. Опалювальні пристрої – вогнища та глиняні печі. Заглиблені споруди зустрічаються рідше. Вони невеликих розмірів й обігрівалися вогнищами.

Поруч із житлами були об'єкти господарського призначення. Це, в основному, ями-підвали різної глибини. Для зберігання продуктів рослинного походження їх робили неглибокими, а стінки часом обпалювали вогнем або підмазували глиною. Натомість для зберігання м'ясних припасів ями викопували значно глибшими (до двох і більше метрів). Вони виконували роль природних холодильників. Узимку їх могли завантажувати льодом, який зберігав відповідну температуру також упродовж весни, а то й частини літа. Як свідчать дослідження Деонізія Козака, кількість господарських ям на поселеннях незначна: у середньому по два таких об'єкти на одне житло⁵.

Знайдені під час розкопок матеріали засвідчують землеробський характер господарства носіїв вельбарської культури. Римський історик Публій Корнелій Тацит писав, що давні германці *“не розводять фруктових садів, не відокремлюють лугів, не зрощують городів; вони потребують від землі тільки [врожаю] посіяного”*⁶. Роботами в полі займалися переважно жінки, старі, а також чоловіки, не здатні носити зброю⁷.

Відомо, що в зазначений період племена лісостепової зони України вирощували різні злакові та технічні культурні рослини. Землю обробляли за

⁵ Деонізий Козак, “Вельбарская культура на Волини,” *Kultura wielbarska w młodszemokreszerymskim*, t. I. (Lublin, 1988), 117–136.

⁶ Публій Корнелій Тацит, “Германия,” *Древние германцы: сборник документов*, сост. Б. Н. Греков, С. П. Моравский и др. (Москва, 1937), 70.

⁷ Там же, 64..

допомогою мотик, рал, пізніше – досконаліших орних знарядь – плужних рал. Із вельбарського поселення Йосипівка-III (Буський р-н Львівської обл.) походить втульчастий широколезий наральник із загостреним кінцем⁸. Він знайдений у культурному шарі поза межами об'єктів, однак його приналежність до вельбарської культури не викликає сумнівів. Значний інтерес представляє відкритий на цій пам'ятці господарський комплекс, до якого, можливо, належало 13 підвалів. Вочевидь, це була наземна споруда підквадратної форми, розмірами сторін 5,2х5,4х5,6х5,2 м. У її складі були ями діаметром 0,6–0,8 м, заглиблені в материк на 0,2–0,4 м. У центрі комплексу був дещо більший об'єкт (величиною 1,4×1,8 м і глибиною до 0,5 м). Його заповнення складала велика кількість перепаленої глини. На багатьох шматках обмазки простежено сліди дерев'яних прутів. Припускають, що це могли бути залишки завалених стін і, можливо, перекриття. За сукупністю ознак, споруда була сховищем для припасів зернових⁹.

Важливі результати отримано під час вивчення залишків агрокультурної рослинності, яка збереглася в ямах. На дні однієї з них, із підмазанями глиною стінками (об'єкт №153), виявлено фрагменти зерновика з рештками обвугленого насіння та зернівок. За кількістю переважали насінини бобових культур: гороху, сочевиці та вики ервілії. Насінини гороху (середній діаметр – 4,5 мм) округло-видовженої форми, зародок видовжений. У пробах ґрунту з цього ж об'єкта виявлено два різновиди сочевиці – великонасінної та дрібнонасінної. Середній діаметр великих насінин становить 4,26 мм, дрібних – 3,08 мм¹⁰. Сочевиця – одна з найдавніших бобових культур. Її вирощували стародавні племена на території від Пенджабу в Азії до Єгипту в Африці. Популярною вона була й давній Греції та Римі. Значний вміст білків (від 23,8 до 32%) та олії (0,63–2,1%) робили цю рослину важливим продуктом харчування¹¹. Як уважає Галина Пашкевич, велика кількість насіння сочевиці на поселенні Йосипівка-III (в загальному підрахунку в горщику-зерновику могло бути кілька десятків тисяч одиниць) змінює наші уявлення про значення цього продукту в житті не тільки носіїв вельбарської культури, а й загалом землеробських спільнот стародавніх часів. Ймовірно, що сочевицю висівали разом із зерновими для захисту останніх від вилягання¹².

Насіння вики ервілії має округло-трикутну форму й розмір у середньому 3,5 мм. Це – невибаглива рослина, яка добре росте на різних ґрунтах, переносить посуху й швидко досягає (у південних районах отримували два-три

⁸ Сергій Горбаненко, Галина Пашкевич, *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. (Київ, 2010), 151.

⁹ Там само, 224–225.

¹⁰ Галина Пашкевич і Тарас Милян, *Палеоботанічні знахідки з поселення вельбарської культури Йосипівка-III у Побужжі*. (Львів, 2010), 13

¹¹ Пётр Жуковский, *Культурные растения и их сородичи*. (Ленинград: Колос, 1971), 317.

¹² Пашкевич, *Палеоботанічні знахідки*, 15.

врожаї вики на рік). Однак, через токсичність, ця культура вимагає додаткового вимочування. Тому її більше використовували для годівлі тварин¹³. Незважаючи на це, вика також належить до найдавніших культурних рослин. Зокрема, її вирощували в стародавній Греції, Малій Азії, Індії, Закавказзі більш як 4 тис. років тому. Народи Центральної Європи запізнали її лише у VIII–VII ст. до н. е.¹⁴.

Крім бобових культур, у зернових знайдено поодинокі зернівки пшениці-двозернянки, голозерної пшениці та ячменю плівчастого. У заповненнях стовпових ям і в об'єкті №4а (залишки печі або вогнища) також виявлено зерна плівчастих пшениць (одозернянки, двозернянки та спельги), голозерної пшениці, ячменю плівчастого, жита, вівса, проса звичайного. Слід зауважити, що в обидвох об'єктах (№153 та №4а) за кількістю переважають знахідки зернівок плівчастого ячменю. Наявність насіння бур'янових рослин вказує на те, що землі в околиці поселення використовувалися під посіви впродовж тривалого часу¹⁵. На пам'ятці Боратин-І (Луцький р-н Волинська обл.) із суміжної з волинсько-подільським пограниччям території західної частини Волині, в глиняній обмазці виявлені відбитки зерен пшениці м'якої, ячменю плівчастого, проса звичайного та насіння коноплі¹⁶.

Таким чином, населення вельбарської культури використовувало всі основні види культурних рослин, тож землеробство в цей час вже було розвинутою галуззю домашнього господарства.

Важливе місце в тогочасній економіці вельбарської людності волинсько-подільського пограниччя займало тваринництво. Воно давало як цінні продукти харчування (м'ясо, молоко, масло, сир), так і сировину для виготовлення одягу, елементів спорядження, різноманітних знарядь (шкіру, вовну, кістку, ріг тощо). Коней і волів використовували як засіб пересування і тяглову робочу силу. Згідно з Тацитом, *“Германці люблять, щоби худоби було багато: у цьому [полягає] єдиний і найприсмніший для них різновид багатства”*¹⁷.

На досліджуваних поселеннях виявлено багато кісток різноманітних тварин. Домашнє стадо складалося з великої та дрібної рогатої худоби, свиней і коней. Дослідження фауністичних залишків із вельбарського поселення Малинище-І, проведене на кафедрі нормальної та патологічної морфології і судової ветеринарії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького*, засвідчує, що його мешканці, в основному, споживали м'ясо великої (корова, теля) та дрібної (коза, вівця)

¹³ Пашкевич, *Палеоботанічні знахідки*, 16.

¹⁴ *Культурная флора. Вика*, под ред. С. И. Репьева, т. 4, ч. 2. (Санкт-Петербург, 1999), 10.

¹⁵ Горбаненко, *Землеробство давніх слов'ян*, 153–155.

¹⁶ Там само, 151.

¹⁷ Тацит, *Германия*, 57.

* Автор дякує доктору ветеринарних наук Андрію Тибінці та науковому співробітникові Олександру Зайцеву за проведені дослідження.

рогової худоби, а також свині (Табл. 1). Крім цього, на пам'ятці виявлено невелику кількість кісток коня (Табл. 1). Існує думка, що споживання м'яса цих тварин було обмежене через їх широке використання у господарстві¹⁸.

Таблиця 1

Фауністичні залишки з поселення Малинище-І з розкопок 2012 р.

№ з/п	Опис знахідки	К-сть
<i>Велика рогата худоба</i>		
1	Частина правої нижньої щелепи корови	1
2	П'ястна або плеснева кістка корови	1
3	Фрагмент п'ястної або плеснової кістки корови	1
4	Ліва променева кістка корови	1
5	Ліва ліктьова кістка корови	1
6	Фрагмент шийного хребця корови	1
7	Фрагмент нижньої щелепи корови з одним зубом	1
8	Фрагмент лівої лопатки корови	1
9	Проксимальний епіфіз плеснової кістки корови	1
10	Фрагмент лівої нижньої щелепи корови	1
11	Лівий дистальний епіфіз променевої кістки корови	1
12	Дистальний епіфіз лівої плечової кістки корови	1
13	Фрагменти ребер корови	2
14	Різдева частина лівої нижньої щелепи корови	1
15	Фрагмент гілки нижньої щелепи корови	1
16	Зуби корови	9
17	Дистальний епіфіз лівої плечової кістки теляти	1
18	Дистальний епіфіз п'ясткової або плеснової кістки теляти	1
19	Права п'ясткова кістка теляти	1
<i>Кінь</i>		
1	Ліва променева кістка коня із залишком ліктьової кістки	1
2	Фрагмент ліктьової кістки коня	1
3	Проксимальний епіфіз правої променевої кістки коня	1
4	Фрагмент ребра коня	1
<i>Свиня</i>		
1	Зуби свині із залишками нижніх щелеп	3
2	Фрагмент лопатки свині	1
3	Фрагменти черепної коробки поросяти	2

¹⁸ Наталія Белан, “До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е.,” *Археологія* 24. (1977): 33.

<i>Дикі тварини</i>		
1	Фрагмент рогу дикої кози	1
<i>Птиця</i>		
1	Великогомілкові кістки птиці	2
<i>Собака</i>		
1	Права частина нижньої щелепи собаки	1
2	Фрагмент ребра собаки	1
	<i>Не піддаються ідентифікації</i>	10
Всього		53

Осілий спосіб життя тогочасних племен лісостепової зони зумовлював характер придомного тваринництва. Очевидно, що воно було стійлово-вигінним: уночі худобу утримували в стайні або кошарі, удень – випасали на неподалік від поселення, а то й на доволі віддалених пасовищах¹⁹.

На поселенні Йосипівка-III виявлено залишки трьох криниць підквадратної форми розміром 0,9x1,0 м і глибиною 2,0–2,2 м. Усі орієнтовані кутами за сторонами світу. Стінки котловану обкладені конструкцією з дерев'яних колод (товщиною 16–20 см) і дощок (шириною 12–17 см). Експериментальним шляхом встановлено, що одна така криниця уміщала до 1100 літрів води. Позаяк неподалік були розташовані виробничі об'єкти, ці криниці, вочевидь, використовували для забезпечення їхнього функціонування²⁰.

У середовищі племен вельбарської культури волинсько-подільського пограниччя активно розвивалися ремесла, зокрема: гончарне виробництво (ліпна й кружальна кераміка), залізодобування, ковальство, кольорова металургія, косторізна справа тощо. На досліджуваній території посуд ліпного виготовлення має численні аналогії з пам'ятками з Нижнього Повіслення в Польщі. Це горщики-кумпфи із загнутими до середини вінцями і рустованою поверхнею, приземкуваті миски з “псевдовушками”, черпаки тощо. Вони виготовлені із спеціальної глиняної маси з домішками піску, жорстви, рідше – шамоту та органіки. На всіх пам'ятках виявлено також кружальну кераміку, що пов'язано з проникненням у середовище готів елементів провінційно-римської культури, носієм якої на варварських територіях була черняхівська людність.

Залізо добували сиродутним способом з болотної (лугової) руди. Роман Серкіз, у лабораторії Науково-технічного і навчального центру низькотемпературних досліджень Львівського національного університету імені Івана

¹⁹ Світлана Пачкова, “Землеробства та скотарство,” *Давня історія України: слов'яно-руська доба*, т. III. (Київ, 2000): 114–115.

²⁰ Тарас Милян і Олег Осаульчук, “Водозабезпечення поселення Йосипівка-3 у верхів'ях Західного Бугу,” *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. (До 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова): збірник тез доповідей.* (Київ, 2010), 55–56.

Франка*, провів дослідження фрагмента залізного фаялітового шлаку (побічного продукту чорної металургії) з поселення Броди-І Львівської обл. За допомогою скануючого електронного мікроскопа РЕММА-102-02, з використанням рентгенівського енергодисперсійного аналізатора ЕДАР, зроблено елементний рентгеноспектральний енергодисперсійний інтегральний мікроаналіз представленого зразка. У місцях замірів середнє значення концентрацій хімічних елементів має таку картину:

Таблиця 2

Склад хімічних елементів фаялітового шлаку з поселення Броди-І

	SiO ₂	FeO	Al ₂ O ₃	CaO	MgO	MnO	Na ₂ O
z. 1	21.30	60.32	2.59	5.37	0.45	0.40	0.29
z. 2	19.63	58.87	2.28	5.21	0.68	0.77	0
z. 3	20.70	56.15	3.01	5.82	0.32	0.36	0
	K ₂ O	TiO ₂	P ₂ O ₅	а	G	F	C
z. 1	1.13	0.41	7.70	100.20	13.94	8.22	3.97
z. 2	1.19	0.40	8.71	98.38	13.69	8.61	3.77
z. 3	1.53	0.32	9.26	97.72	16.24	6.88	3.56

Встановлено, що інтегральний вміст хімічних елементів у зразку є типовим для сиродутних шлаків. Порівняно високими виглядають значення кількості фосфору. Проте аналіз зерен, які, правдоподібно, входили до складу руди, засвідчує також наявність мінералу алюмосилікату з великим вмістом P₂O₅. Отже, вихідною сировиною були саме болотні руди. Присутність аксиніту (Ca₂FeA₁₂BO₃SiO₁₂(OH)) означає, що вони належать до т. зв. самофлюсованих²¹. Результати досліджень засвідчують, що представлений для аналізу предмет із поселення Броди-І є шлаком залізничного виробництва з переважаючою фаялітовою складовою Fe₂SiO₄ з включеннями дендритів оксиду заліза FeO(вюстит), характерним для сиродутного процесу виробництва криці. Ремісники вельбарської культури волинсько-подільського пограниччя добували залізо з місцевої болотної руди. Перед завантаженням у горн її висушували й ретельно подрібнювали. Паливним матеріалом було деревне вугілля. Шлак, розпечений до температури бл. 1300°C, витікав із печі на відкритий ґрунт. Порівняно

* Автор дякує директорів НТНЦ НД, доктору фізико-математичних наук Володимиру Капустянику та інженеру I категорії Роману Серкізу за проведені дослідження залізодобувного шлаку з поселення Броди-І.

²¹ Роман Серкіз, "Мінералогічний аналіз шлаку кричного заліза із багаточарового поселення Броди-І," *Науково-технічний і навчальний центр низькотемпературних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка* (2015), 4 (рукопис).

висока температура в горні забезпечувалася нагнітанням холодного повітря в паливну камеру за допомогою повітряних міхів²².

Допоміжну роль у господарстві вельбарських племен відіграло мисливство, рибальство і збиральництво.

Таким чином, господарський розвиток вельбарського населення досліджуваної території у цілому відповідав тогочасному рівню економіки племен лісостепової зони України. Під впливом носіїв черняхівської культури готи засвоїли не тільки відповідний рівень агрономії, а й цілу низку ремесел, зокрема – кружальне керамічне виробництво.

Господарство населення черняхівської культури. Характер матеріальної культури черняхівських племен, які проживали у західній частині волинсько-подільського пограниччя, дещо відрізнявся від їхніх східних сусідів. Черняхівці селилися в різних топографічних умовах: на прирічкових терасах, нічим не відокремлених від загального рельєфу, мисах, окреслених струмком і більшою водною артерією, а також на мисах, утворених двома струмками й долиною річки. Лише невелика кількість селищ розташована на підвищеннях серед заплав річок²³. Вони невеликі за розмірами, незахищені оборонними укріпленнями і, як правило, займаючи середню частину схилу (Ріпнів-II, Ріпнів-III), простягаються смугою шириною в 100–120 м уздовж долини. На відміну від житлових споруд вельбарської культури, тут переважають заглиблені будівлі – напівземлянки і землянки. У долівках деяких напівземлянок були підвальні ями овальної, квадратної або аморфної форми. Їх використовували для різних хатніх потреб, зокрема, для зберігання продуктів.

Наземні споруди зустрічаються рідко. У західній частині волинсько-подільського пограниччя дві такі будівлі відомі з Черепина Пустомитівського району Львівської обл., по одній – зі Львова (вул. Наукова та Краківське передмістя), Неслухова Кам'янка-Бузького району і Стрілок-I-II Перемишлянського району. На противагу вельбарським наземним житлам, вони невеликі за площею й опалювалися вогнищами.

Особливості планування просторової структури деяких черняхівських поселень, а також певна специфіка ведення господарства, засвідчує посилення в тогочасному суспільстві ролі індивідуальної сім'ї. Як свідчать дослідження, ця ланка соціальної організації в другій чверті I тис. н. е. поступово набуває значення окремої господарської одиниці. Проте, у значній мірі, вона була пов'язана з родовою громадою. Зокрема, на деяких черняхівських пам'ятках Верхнього Подністер'я ще спостерігається групова система забудови, а також скупчення на окремих ділянках поселень господарських ям загального користування.

²² Серкіз, Мінералогічний аналіз шлаку, 6.

²³ Наталія Стеблій, *Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н. е. (за даними археології)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. (Київ, 2007), 9; Стеблій, Географія поселень в археологічних дослідженнях, 18–19.

Економіка населення черняхівської культури волинсько-подільського пограниччя мала чітко виражений землеробсько-тваринницький характер. На це вказують як топографічні особливості розташування пам'яток, так і природно-екологічні умови проживання місцевої людності. Землеробство було орним із використанням тяглової сили тварин. Свідченням цього є зображення виявлене на фрагменті черепка з черняхівського поселення у с. Черепин Корсунь-Шевченківського району Черкаської обл. Михайло Брайчевський бачив у ньому коня, запряженого в соху або плуг²⁴. На досліджуваній території це підтверджують знахідки наральника і чересла з Ріпнева-ІІ Буського району, а також чересла з Гряди-І Жовківського району Львівської обл. Ділянки експлуатували до повного виснаження, а відновлення їхніх родючих властивостей відбувалося шляхом довготривалого або короткочасного перелогу²⁵. Учені вважають, що в цей час основним типом орних знарядь були рала, якими розпушували землю²⁶.

Згідно досліджень Юрія Краснова, тогочасні наральники були втульчасті. Виділяють декілька їх різновидів: вузьколопатні, середньолопатні (із слабо вираженими плечиками) та широколопатні²⁷. До першого типу належить наральник з Ріпнева. Дослідник цієї пам'ятки Володимир Баран припускав, що асиметричність країв лопаті цього знаряддя дозволяла не лише зрихлювати землю, а й перевертати пласт. Виходячи з цього, “*вузьколезі наральники могли належати знаряддю типу плуга, тим більше, що вони виступають на поселеннях разом із череслами*”²⁸.

На можливості плужного застосування чересла з Гряди наголошує Віктор Войнаровський. Він вважає, що такого роду предмети носії черняхівської культури могли використовувати не тільки у ралах, а й у плугах²⁹. Борис Шрамко допускав, що плуг міг паралельно співіснувати з ралом, при чому переобладнати останнє в плужний засіб було досить легко³⁰. Про можли-

²⁴ Михайло Брайчевський, “Зображення коня з с. Черепин в Середньому Пороссі”, *Археологія* 12. (1961): 184.

²⁵ Володимир Баран, “Давні слов’яни,” *Україна крізь віки*, т. 3. (Київ: б.в., 1998): 222.

²⁶ Василій Довженок, “К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. ив эпоху Киевской Руси,” *Материалы по истории земледелия СССР*, сб. 1. (Москва, 1952): 117–120; Jerzy Wielowiejski, *Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich (I–V w.)* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976): 62–63.

²⁷ Юрій Краснов, *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. (Москва: Наука, 1987): 34–35.

²⁸ Володимир Баран, *Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу)*. (Київ: Наукова думка, 1981): 125.

²⁹ Віктор Войнаровський і Анатолій Войнаровський, Гряда І. *Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова*. (Луцьк: Волинські старожитності, 2011), 105.

³⁰ Борис Шрамко, “Основні етапи розвитку орного хліборобства,” *Археологія* 1 (2012): 52.

вість використання плуга в господарстві землеробських племен другої чверті I тис. н. е. писали й Іон Винокур³¹ та Емануїл Рікман³².

Протилежної точки зору дотримувався Ю. Краснов. Він був переконаний, що немає жодних підстав говорити про існування у носіїв черняхівської культури повноцінного плуга з одностороннім відвалом, а чересла використовували у деяких видах ручних чи колісних рал³³. До такої ж думки схиляється Сергій Горбаненко, припускаючи, що плуг як орне знаряддя сформувався лише ближче до кінця I тис. н. е.³⁴. Він вважає, що для часу черняхівської культури були характерні орні знаряддя “плужного типу” – рала з полозом і череслом³⁵. Руслан Шишкін вживає термін “плужне рало” – удосконалене знаряддя перехідного типу з ножем-череслом, симетричним або слабо асиметричним наральником і, можливо, вузькою відвальною дошкою. При цьому сам наконечник був розташований майже горизонтально і міг лише підрізати та злегка розпушувати дерновий пласт ґрунту³⁶.

Знахідка на черняхівському поселенні у с. Свірж Перемишлянського району Львівської обл. залізного наконечника істика³⁷ свідчить про певну роль у житті місцевої людності городництва. Згідно з етнографічними джерелами, подібні знаряддя використовували як мотики для ручного обробітку землі³⁸. Серед синхронних культур Лісостепової зони України вони відомі в невеликій кількості лише у черняхівській культурі³⁹. Це означає, що на період другої чверті I тис. н. е. такого типу мотики лише з’являються серед племен землеробської частини Правобережної України і ще не набули значного поширення.

Випалені із середини господарські ями, серпи, коси, жорна та зернотерки засвідчують культивування мешканцями черняхівських селищ волинсько-подільського пограниччя різноманітних культурних рослин. Як зазначено вище, жителі вельбарського поселення Йосипівка-Швирищували бобові (горох, сочевиця, вика ервілія) і зернові (різні види пшениць, ячмінь, овес, просо, жито)

³¹ Іон Винокур, *Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.* (Київ: Наукова думка, 1972), 44.

³² Эммануил Рикман, *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.* (Москва: Наука, 1975), 125–129.

³³ Юрий Краснов, “К вопросу о существовании плуга у племён черняховской культуры,” *Краткие сообщения Института археологии АН СССР* 128. (Москва, 1971): 11.

³⁴ Сергій Горбаненко, *Землеробство і тваринництво слов’ян лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* (Київ, 2007): 43.

³⁵ Горбаненко, *Землеробство давніх слов’ян*, 121.

³⁶ Руслан Шишкін, *Господарство та екологія населення Середнього Подніпров’я в I–V ст. н. е.* : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. (Київ, 1995), 133.

³⁷ Володимир Цигилик, Володимир Касюхнич і Роман Грибович, “Поселення римської доби біля села Свірж Перемишлянського району Львівської області,” *Археологічні дослідження Львівського університету* 6. (Львів, 2003), 50.

³⁸ Дмитрий Зеленин, *Восточнославянская этнография* / пер. с нем. К. Д. Цивинной; послесл. К. В. Чистова (Москва: Наука, 1991): 42–43.

³⁹ Горбаненко, *Землеробство давніх слов’ян*, 127.

культури. Немає сумніву в тому, що ці самі рослини були добре відомі черняхівцям вехньодністровської групи. Зокрема, на окремих шматках глиняної обмазки із Черепина Пустомитівського р-ну Львівської обл. зустрічаються відбитки, а також обвуглені зерна пшениці та ячменю⁴⁰. На уламках кераміки з розташованого неподалік поселення Тарасівка виявлено сліди зернівок пшениці двозернянки, ячменю, жита і проса звичайного⁴¹. Зерна злаків розтирали на зернотерках або розмелювали на ротаційних жорнах.

Велика кількість знайдених під час розкопок остеологічних залишків вказує на значну роль у житті черняхівського суспільства приселищного тваринництва. За підрахунками Р. Шишкіна, на території Правобережного лісостепу носії черняхівської культури вирощували велику рогату худобу (воли, корови), яка складала приблизно 40–45% усієї живності, малу рогату худобу (вівці, кози) – 25%, свиней – 24,5% та коней – 9,2%⁴². Однак потрібно зазначити, що в різних регіонах Правобережжя ці показники не були сталими й залежали від конкретних умов проживання та потреб мешканців того чи того селища. Так, мешканці поселення Запитів-IV Кам'янка-Бузького району Львівської обл. споживали м'ясо переважно великої рогатої худоби (32,6% від загальної кількості остеологічних залишків), свині домашньої (24,4%) і овець (14,5%). Кістки коня склали лише 3,9%⁴³. Невеликий відсоток останніх, як уже зазначалося, свідчить про обмежене застосування коня у харчовому раціоні в зв'язку з його особливими функціями в господарстві (тяглова робоча сила, верхова їзда).

Поряд із землеробством і тваринництвом, широко розвивалися різного роду ремесла (гончарне, металодобувне, ковальське, косторізне та ін.). Одним із найпоширеніших було гончарство. Кераміка є масовим матеріалом на пам'ятках усіх культур. У другій чверті I тис. н. е. серед черняхівського населення поширився кружальний посуд провінційно-римського типу. Його домінування в археологічних комплексах призвело до фактичного поглинання на деяких територіях традицій місцевого ліпного виробництва. Зокрема, на більшості поселень у Середньому Подніпров'ї кількість кераміки, виготовленої “від руки”, складає усього 2–5%⁴⁴. У цьому плані дещо виразніше виступає терен верхньодністровського локального варіанту черняхівської культури, де продукування ліпного посуду не тільки не занепало, а й у деяких випадках переважало у відсотковому співвідношенні. Так, за підрахунками В. Барана, на поселенні Дем'янів-II Галицького р-ну Івано-Франківської обл.

⁴⁰ Володимир Баран, *Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин*. (Київ: Видавництво АН УРСР, 1961): 80

⁴¹ Горбаненко, *Землеробство давніх слов'ян*, табл. 2.6

⁴² Шишкін, *Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я*, 140.

⁴³ Володимир Шишак, Євген Ткач, Назарій Войтович і Богдан Сало, “Результати археологічних досліджень на пам'ятці Запитів-IV Кам'янка-Бузького району Львівської області,” *Археологічні дослідження Львівського університету* 13. (Львів, 2010): 252.

⁴⁴ Борис Магомедов, “Кераміка племен черняхівської культури,” *Давня кераміка України*, ч. 1. (Київ, 2002), 196.

він складав 64,6%, в сусідньому Бовшеві-II – 52,5%, у Ріпневі-II Буського р-ну Львівської обл. – 45,1%⁴⁵. Попри це, можемо стверджувати, що в черняхівській культурі кружальна продукція вже в повній мірі задовольняла потреби населення. Якщо виготовлення ліпної кераміки було звичним домашнім промислом, скерованим на задоволення потреб сім'ї, то масове виробництво кружального посуду було спрямоване на ринок. Це дозволяє припустити, що в період другої половини I тис. н. е. кружальне керамічне ремесло виділилося в окрему галузь господарства, яка працювала на збут. Таке начиння часто повторює традиційні форми ліпного посуду, характер орнаменту тощо. Це свідчить, що його виготовляли в середовищі місцевої людності висококваліфіковані спеціалісти-гончарі, які обслуговували потреби жителів не тільки власного поселення, а й цілої округи. На низці черняхівських пам'яток виявлено спеціалізовані двоярусні горни для випалу такої продукції.

Знахідки на поселеннях металевих виробів, а також шлаків і кричного заліза свідчать про розвиток залізоплавильної та ковальської справи. Розташування пам'яток досліджуваної території, поряд із заболоченою рівниною Малого Полісся, наявність багатих на поклади болотної залізної руди заправ рік сприяло широкому поширенню цих ремесел серед слов'янського населення.

На дальший розвиток прядіння і ткацтва вказують знахідки пряслиць та важків до вертикальних верстатів. Очевидно, що ці ремесла функціонували як домашні промисли. Основною сировиною для пряжі була вовна овець. Не виключено, що культивували також й деякі технічні культури (льон, конопля), хоча матеріали, які б підтверджували це припущення, на території волинсько-подільського пограниччя поки що не виявлені.

Певну роль у житті населення черняхівської культури відігравали мисливство, рибальство та збиральництво. На вже згаданому поселенні Запитів-IV виявлено кістки представників дикої фауни: благородного оленя, дикого кабана, козулі звичайної, сайгака, зубра європейського, лося, білки, лисиці, зайця, лісового kota⁴⁶. Слід зазначити, що подібно як і у вельбарській культурі, кількість остеологічних залишків диких тварин на черняхівських пам'ятках верхньодністровської групи є значно меншою, ніж свійських. Проживаючи на берегах рік, мешканці ловили рибу за допомогою сітей, гарпунів і вудок. Свідченням цього є знахідки луски риб, а також знарядь рибальства (наконечники гарпунів, тягарці до сітей). Очевидно, що у досліджуваний період значну увагу приділяли також збиранню різноманітних лісових ягід і грибів. Таким чином, роль зазначених промислів залежала від конкретної господарсько-економічної ситуації: коли виникала потреба додаткового продукту харчування (у

⁴⁵ Баран, *Черняхівська культура*, 75.

⁴⁶ Шишак, Ткач, Войтович, Сало, *Результати археологічних досліджень на пам'ятці Запитів-IV*, 252.

періоди міжсезоння, неврожаю, пошестей серед свійських тварин і т. д.), вони набували більшого значення, в інших випадках – мали допоміжний характер.

Отже, аналіз матеріальної культури черняхівського населення волинсько-подільського пограниччя засвідчує позитивні зрушення в його соціальній структурі, господарстві та побуті. Саме на основі пам'яток західної частини досліджуваної території та суміжного із нею Верхнього Подністер'я в період середини I тис. розвивалися елементи, які продовжили функціонувати в слов'янських старожитностях праякої культури доби раннього середньовіччя.

Підсумовуючи, можна зазначити, що сфера господарської діяльності носіїв вельбарської та черняхівської культур на території волинсько-подільського пограниччя базувалася на землеробстві, тваринництві та ремісництві. Землю обробляли з використання тяглової сили тварин за допомогою рал, пізніше – досконаліших знарядь – плужних рал. Проживаючи в зоні безпосередніх контактів, вельбарське та черняхівське населення вирощували подібний асортимент зернових (різні сорти пшениці, жито, ячмінь, просо, овес) та бобових (горох, сочевиця, вика ервілія) культур. У домашньому стаді переважала велика рогата худоба. Крім цього розводили кіз, овець, свиней і коней. Останніх активно застосовували для верхової їзди і як тяглову робочу силу, тому спостерігається обмежене використання цієї тварини в харчовому раціоні. Активно розвивалися ремесла. У черняхівській культурі кружальне керамічне виробництво мало масовий характер і було спрямоване на збут. Мисливство, рибалство та збиральництво відігравали роль допоміжних промислів і їхнє значення залежало від конкретної економічно-господарської ситуації: коли виникала потреба додаткового продукту харчування (в періоди міжсезоння, неврожаю, пошестей серед тварин), вони набували більшого значення, в інших випадках – мали допоміжний характер.

**HOUSEHOLDS OF THE POPULATION OF VOLYN'-PODILIA
BORDERLAND IN THE SECOND QUARTER
OF THE FIRST MILLENNIUM A.D.
(according to archaeological materials)**

Yaroslav ONYSHCHUK

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Archaeology and Special Historical Studies,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The article based on archaeological sources is concerned to the features of development of economy of the tribes of Welbark and Chernyakhiv cultures in the territory of the Volyn-Podolsk borderland. Here were described the specificity of the agriculture, livestock and handicraft in the mentioned cultures. Land has been cultivating using the animals draft

power with the help of ards, and later with the use of more advanced tools – ards ploughs. Living in a zone of direct contact, Wielbark and Chernyakhiv tribes cultivated a similar range of grain (different varieties of wheat, rye, barley, millet, oats) and legumes (peas, lentils, vetch-ervilia) cultures. Cattle was dominated in the home herd. Apart from that, goats, sheeps, pigs and horses were raised as well. Horses were actively used for riding and as a working force, so there was observed a limit of using this animal in diet. Actively developed various kinds of crafts. Production of the circular ceramic production had a mass scale in Chernyakhiv culture and were directed to sales. Hunting, fishing and gathering played the auxiliary role and their value depended on certain economic situation.

Key words: economy, Wielbark culture, Chernyakhiv culture, Volyn-Podolsk borderland, homebuilding, agriculture, livestock, crafts, auxiliary industries.

Стаття надійшла до редколегії 1.11.2018

Прийнята до друку 23.11.2018